

PÄŤDESIAT ROKOV OD ÚMRTIA ZORY JESENSKEJ

MGR. PETER CABADAJ

An article commemorating the important Slovak translator, essayist, critic, poet, journalist, women's movement and community activist, Zora Jesenská, on the 50th anniversary of her death. Owing to her strong moral and civil views regarding the occupation of Czechoslovakia by the Warsaw Pact armies in August 1968, she was excluded from official histories of Slovak literature and culture for over 20 years. The extraordinary life story of this unique, charismatic individual shows how even an artist who has proselytised for a harmful ideology can be freed if they review their relationship to the totalitarian regime and high artistic quality and works of great value will preserve the artist's renown many years after they pass into eternity.

Keywords: Zora Jesenská; women's movement; Slovak translators; women writers

 petercabadaj5@gmail.com

„... Ak sa ženská pre vedu alebo umenie, alebo pre veľkú lásku k niektorému povolaniu i dobrovoľne zriekne šťastia a tepla rodinného života a odhodlá sa žiť osamelým životom s perspektívou opustenosti v starobe, neslobodno jej to vyčítať ako hriech páchaný proti Bohu a národu. Veď sa práve zriekla osobného šťastia pre posvätenie sa vyšším záujmom.“

Citované slová napísala Zora Jesenská v priebehu jesene 1941. Koncom roka 2022 uplynulo polstoročie od úmrtia tejto medzinárodne uznávanej prekladateľky, ale i esejistky, publicistiky, literárnej kritičky, teoretičky prekladu, poetky, redaktorky, ženskej a občianskej aktivistky, narodenej 3. mája 1909 v Martine.

BIOGRAFIA

Výnimočná životná odysea nezameniteľnej charismatickej osobnosti akoby potvrdzovala skutočnosť, že prehodnocovanie vzťahu k totalitnej vládnej moci jednak odstraňuje úlohu tvorca ako zvestovateľa škodlivej ideológie, na druhej strane vysoké umelecké kvality a hodnota diela udržiavajú renomé autora aj roky rokúce po jeho odchode na večnosť. Empíria a poznanie, že „chyby a prešľapy nemusia byť definitívnou stigmou ľudského života, ak človeka vedie celoživotná túžba po slobode,“ môžeme v plnej miere vzťahovať i na hrdú Turčianku Zoru Jesenskú.

Pochádzala zo známej národne uvedomelej a literárne orientovanej rodiny. Strýko Janko Jesenský bol všeobecne váženým spisovateľom, otec Fedor bankárom a zároveň tiež riaditeľom, respektíve spoluredaktorom časopisu *Živena* a vedúcim rovnomeného vydavateľského družstva. Silný vplyv žičlivého rodinného milieua, v ktorom vyrastala a osobnostne dozrievala, viedol k tomu, aby aj mladá Zora vstúpila do kultúrneho pulzovania. Doslova sa ponorila do intenzívneho štúdia cudzích rečí, pričom ju hlboko zaujala inonárodná umelecká spisba. Vzdelanie nadobudla v rodnom Martine, kde vychodila ľudovú školu a navštevovala gymnázium (1918 – 1922), ktoré však zo zdravotných príčin nedokončila. Keďže mala zjavný muzikantský talent, študovala klavír na Hudobnej a dramatickej akadémii v Bratislave (1925 – 1935). Potom sa vrátila do Martina a štyri roky súkromne vyučovala hru na klavíri. Vzápätí celú jednu dekádu (1939 – 1949) účinkovala v ženskom spolku *Živena*; konkrétne bola re-

Zora Jesenská. Zdroj: Súkromný archív Petra Cabadaja

daktorkou jeho rovnomenného časopisu. Sústavne v ňom uverejňovala básne, poviedky, preklady fragmentov literárnych diel, ďalej aktuálnu publicistiku, recenzie nových knižných titulov, články o umení, kultúrnych akciách a iné.

ŽIVENA

Príbeh a činnosť *Živeny*, ktoré stále trvajú, majú kľúčový význam v otázke rozvoja ženského hnutia na Slovensku. Relevantnú úlohu v tomto smere zohrala i (už vtedy) emancipovaná Zora Jesenská, ktorej jasnozrivé texty na stránkach mesačníka *Živena* vzdelávali, inšpirovali a povzbudzovali čitateľky, dodávali im dúšky sebavedomia aj nádeje ohľadne lepšej budúcnosti. Rozhodne treba v naznačenej súvislosti pripomenúť, že v zaostalých dobových slovenských pomeroch museli ženy čeliť otvorenej konfrontácii s rodovými predsudkami, rôznymi obmedzeniami a stereotypmi. Drvivá väčšina mužskej populácie mala jednoznačný názor na miesto, poslanie a užitočnosť žien v spoločnosti.

Jesenská v texte *O obmedzení ženského štúdia*, ktorý vyšiel v časopise *Živena* č. 11 – 12 v roku 1941, napísala: „... Je rozdiel medzi bývalým pojmom ‚starej panny‘ (ktorej sa bolo také ľahké vysmievať!), ktorá bola prinútená žiť skoro vždy zbytočným životom, s pocitom, že je nikomu nie potrebná a bola preto za-

trpknutá a nešťastná a často na ťarchu iným ľuďom, a medzi dnešnou nevydatou ženskou, ktorá svoj život krásne vypĺňa prácou v povolání a vie, že je i takto osožným členom ľudskej spoločnosti, že jej život nebude prázdny a neužitočne premárnený.“

Bohatá a vo viacerých smeroch pozoruhodná esejistická tvorba Zory Jesenskej zahŕňala v mesačníku *Živena* okrem ženskej otázky aj široké spektrum iných tém (osobnosti vrchárskej krajiny, reprezentantky a reprezentanti výtvarného kumštu a literárneho diania, úvahy o preklade a i.).

Ako obdivuhodne sčítaná a empatická redaktorka významne prispela k skvalitneniu obľúbeného ženského periodika aj tým, že motivovala a povzbudzovala k uverejňovaniu veršov mnohé poetky (H. Fiebigová, B. Dunajská, V. Szathmáry-Vlčková, E. Vodrážková-Vanovičová a ďalšie). Ich hodnotnejšie básne následne publikovala v *Živene*. Menoslov slovenských literátok, ktoré chceli od Jesenskej posúdenie vlastnej tvorby, by bol veru dlhý. Nezištne tiež „*dávala rady, ako preložiť mená z inonárodných jazykov, aby sa v nich zachovala charakteristika postáv...*“ O pomoc s prekladom ju napríklad žiadala aj známa česká ekumenická spisovateľka, prekladateľka a protestantská diakonka Marie Rafajová. Vari stojí za zmienku, že špeciálne pre časopis *Živena* preložila Jesenská básne od Michelangela či Elisabeth Barrettovej Browningovej, ale aj texty originálnej bulharskej literátky Magdy Petkanovej atď.

Na rozhraní štyridsiatych a päťdesiatych rokov pracovala Jesenská v Matici slovenskej (1949 – 1952). Popri tom viedla rusistický seminár na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, kde vychovala celú prekladateľskú generáciu. Štyri roky bola redaktorkou v bratislavskom vydavateľstve *Tatran* (1952 – 1956).

POETKA

Hoci čitateľská a kultúrna verejnosť registruje Zoru Jesenskú hlavne ako excelentnú prekladateľku, k ranej fáze jej literárnej tvorby neodmysliteľne patria básne. Poéziu systematicky uverejňovala jednotlivo alebo vo dvojiciach a v cykloch v časopise *Živena* (prírodná lyrika, „kolorované obrázky“, intímne ladené verše, vyznania, hudobné inšpirácie). Lyrickými básňami reflektujúcimi súzvuk s prírodou akoby tajila dievčenské romantické sny a túžby.

*Spievajúci čas láska moje čelo
pršia dni zelené do mojich rán
na slovo čakám čo by priletelo
odomknúť smútku sedem brán*

*Lahnem si do neho tak ako do trávy
bude to láska? bude to smrť?
Možno mi stratený domov môj objaví
na ktorý nemôžem zabudnúť*

*Ružové hudby povetrím plynú
Čerešne kvitnú. Prišla jar
Ó Pane zruš moju neznámu vinu
a ukáž svoju tvár*

(báseň *Zelené dni*, 1935)

Najplodnejším autorkiným „básnickým“ obdobím boli roky 1935 a 1936. Zhruba 250 jej básní sa nachádza v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine. Hádám len s výnimkou brilantnej knihy zostavovateľky Andrey Bokníkovej *Potopené duše* (2017), „*čítanky z tvorby slovenských poetiek v prvej polovici 20. storočia,*“ uzreli doposiaľ svetlo sveta iba časopiseckou formou, respektíve neboli uverejnené vôbec. Spomedzi rukopisných veršov, ktoré tlačou nikdy nevyšli, sú mnohé zrejme len náčrtmi – variantmi.

Okrem poézie si invenčná Jesenská v začiatkoch svojej tvorby vyskúšala aj iné literárne žánre. Evidujeme napríklad kratšie prozaické útvary či dokonca drámu. „... *V lyrickej básni je menej slov než v poviedke, v básnickej zbierke menej než v románe,*“ uviedla neskôr v texte s názvom *O zlovykoch a fráze v poézii – konkrétne, zverejnenom v časopise Kultúrny život* (1956). „*Možno preto vládne povera, akoby básnik nemusel mať taký bohatý slovník, ako potrebuje prozaik. Omyl: práve preto, že slov v básni je tak málo, musí mať každé maximálny náboj citový, myšlienkový, asociatívny a ich vzájomná väzba musí byť taká hutná a dokonalá, že – šaldovsky povedané – celá báseň je akoby jediným nedeliteľným slovom.*“ Vlastné literárnovedné štúdie o klasikoch slovenskej a ruskej umeleckej spisby, esejistické texty, reminiscencie na Janka Jesenského a autobiografické črty zhrnula autorka do knižného výberu s názvom *Vyznania a šarvátky* (1963).

PREKLADATEĽKA KLENOTOV

Životným partnerom Zory Jesenskej bol divadelný dramaturg, kritik a publicista Ján Rozner, s ktorým sa zoznámila pri búrlivej diskusii o preklade románu ruského prozaika Michaila A. Šolochova *Tichý Don* (1950), neskôršie s ňou kooperoval pri transponovaní Shakespearových *Tragédií* (1963). Ako čoraz známejšia osobnosť Jesenská aktívne vstupovala do diskusií o slovenčine, pozývali ju na veľké medzinárodné konferencie. Profesionálnou prekladateľkou umeleckej literatúry bola od roku 1956. Striedavo žila v Martine a Bratislave. Aspoň v maximálnej skratke uvedieme, že preložila klenoty z ruskej klasiky, ako i diela anglickej, francúzskej, nemeckej a českej spisby (A. S. Puškin, A. P. Čechov, F. M. Dostojevskij, N. V. Gogoľ, L. N. Tolstoj, I. S. Turgenjev, I. E. Babel, W. Shakespeare, A. Dumas, G. Flaubert, F. Schiller, R. Hochhuth, J. Topol a mnohí iní).

Básnik, literárny vedec a prekladateľ Ján Zambor (2000) zasvätené píše, že Jesenská bola neobyčajne tvorivá hlavne v oblasti jazyka. *„Osobnostne jej nevyhovoval neutrálny postoj k textu, čo sa premieta do výrazovej expresívnosti prekladov ako výsledku jej vlastnej tvorivej zainteresovanosti... Prekladateľke ide nielen o výrazovú silu, ale aj o bohatosť jazyka. Jesenská je jedným z najväčších rečových talentov v slovenskej literatúre. Rozpätie jej literárneho jazyka v porovnaní s dnešným, bazírujúcim na spisovnosti, je obdivuhodné. Svojím literárnym dielom rozširovala paletu jazykových možností a bola udržiavateľkou jazykovej continuity.“* Napísané a povedané inými slovami, Jesenskej preklady dosahovali vysokú umeleckú úroveň. Čitateľ tak mohol byť nezriedka v pokušení, či preklad nie je lepší ako originál. Všestranne rozhladená Jesenská netransponovala iba slová a vety, ale dokázala tiež bravúrnym spôsobom pretlmočiť atmosféru ducha doby zobrazovaných čias. Išlo o výnimočný prejav „umeleckej spoluprotvorby“.

Mimochodom, problematike prekladateľstva sa venovala aj teoreticky, čo potvrdzuje niekoľko erudovaných štúdií a knižný titul *Zvýšiť majstrovstvo prekladu umeleckej literatúry* (1956).

ZRÁŽKY S TOTALITNOU MOCO

Komunistická ideológia, ktorá bola nastolená po februárovom prevrate v roku 1948, sprvu poznačila aj názory, aktivity a dielo Zory Jesenskej. Zreteľne to

badat' a cítiť hlavne v jej zbierkach reportáží *Bola som v Sovietskom zväze* (1949) a *Cesta do Moskvy* (1952). Do komunistickej strany pravdepodobne vstúpila v mylnej domnienke, že sovietsky model sa časom – aj prispením takých ľudí ako ona – zmení v slovanskú myšlienku, ako ju v básnickej vízii predostrel iný rodák z Turca Ján Kollár, keď sníval o slovanskej vzájomnosti. *„Možno to zazlievať tejto idealistickej žene,“* pýtal sa známy exilový básnik, esejista, publicista a redaktor Imrich Kružliak (1973), *„keď dávno predtým vsadili na túto kartu aj mnohí naši predkovia, medzi nimi tiež významné osobnosti (J. Kollár, J. M. Hurban, A. Radlinský, S. H. Vajanský)? ... Možno práve preto, že sme malý národ, lákali nás vždy idey veľkosti. Najviac to bola idea slovanstva. V rode Zory Jesenskej vari niet jediného človeka, ktorý by nebol dotknutý touto ideou...“*

Líniu komunistickej politiky uplatňovala Jesenská niekoľko rokov vo výbore spisovateľského zväzu. Domáci súdruhovia jej za to udelili titul zaslúžilá umelkyňa, v Sovietskom zväze získala vysoké štátne významenie za sprostredkovanie ruskej a sovietskej literatúry československým čitateľom.

Plynutím času ale prišlo bolestné vytriezvenie z naivného opojenia. Intenzívnejšie sa začala prehlbovať Jesenskej dezilúzia a vzdor voči mocenským praktikám totalitného režimu, s ktorým napokon prišla do otvoreného konfliktu. V bohatej publicistickej činnosti zo šesťdesiatych rokov, ako lapidárne uvádza Eva Maliti-Fraňová (2007), *„vystupovala za ponížených a dourázaných v politických procesoch 50. rokov a so sebe vlastným záchovným postojom voči krajine a národu poukazovala na páľčivé problémy najnovších slovenských dejín.“* Odvážne kritizovala i skutočnosť, že sa u nás z ruskej a sovietskej literatúry prekladali a vydávali aj diela, ktoré nikdy nikto nečítal... Uvedme v tejto súvislosti, že pre Zoru Jesenskú, fatálne zamilovanú do Ruska, neexistoval pojem sovietska literatúra – len ruská literatúra. Vedela exaktne, že pre *„literatúru nie je rozhodujúci režim, ale jazyk a duch národa, a talent tých, ktorí sa odvážia jeho osudy zobrazit' slovom“*.

ZACHRAŇOVALA ČEŠŤ SLOVENSKÝCH LITERÁTOV

Odvážnej i adresnej kritike z jej strany nebol ušetrený ani Zväz slovenských spisovateľov, ktorý nedokázal čeliť zostrenej cenzúre v záverečnej fáze Novotného

éry. Smutno-trápnu rolu zohrali naši tvorcovia na legendárnom IV. zjazde československých spisovateľov v Prahe (jún 1967). Bolo treba zachraňovať česť a dôstojnosť slovenskej literárnej obce, aby si verejnosť nemyslela, že ju reprezentujú len pokrytci, dogmatici, udavači či „pätolizači“.

Hviezdna chvíľa Zory Jesenskej prišla na aktívne slovenských spisovateľov, konanom 13. decembra 1967 v Bratislave. Ako tvrdili priami aktéri udalosti, práve jej otvorené slovo zapalovalo ducha a dvíhalo myseľ. Martinská rodáčka v emotívne ladenom prejave hovorila aj o slávnej minulosti metropoly Turca a veľkých osobnostiach, ktoré v nej žili. Spomínala ich principiálnosť, odvahu a statočnosť, keď išlo o boj za práva a dôstojnosť slovenského národa. Konfrontovala politický útlak a cenzúru v Uhorsku s tým, čo zažívali Slováci počas režimu stelesňovaného zadubeným aparátnikom Antonínom Novotným. Účastníci spisovateľského aktívu so zatajeným dychom počúvali aj tieto Jesenskej myšlienky: „... Ani v Uhorsku sa napríklad Vajanskému neplietol do písania a redigovania nijaký cenzor... Prívrženci cenzúry v jej dnešnej podobe by teraz mohli namietať, že Vajanský musel na niekoľko týždňov odcestovať na miesto, ktoré sa vtedy nazývalo väzením, kde si, pravda, písal a čítal čo chcel. Stravu si dával nosiť z reštaurácie, voľne prijímal návštevy a podobne. S takýmito trestami v takýchto väzeniach by sa možno zmenil ne jeden z tých, ktorí nie sú spokojní s dnešnou praxou nášho tlačového dozoru. Nazdávam sa, že národom predsa len nemožno vyoperovať historickú pamäť... A v našich národoch je veľmi mnoho komunistov, ktorí žijú s pocitom hlbokkej hanby za to, že sú spoluzodpovední za štát, v ktorom je taká úbohá minimálna sloboda tlače... Naša dnešná cenzúra s jej neobmedzenými právomocami je nedôstojná spoločnosti na našom civilizačnom stupni a ľudí uprostred dvadsiateho storočia.“ Literárni tvorcovia (v drvivej väčšine majitelia legitimácie komunistickej strany) viac ráz prerušili Jesenskej pamätnú reč, ktorá bola predzvesťou dubčekovskej jari, spontánnym aplauzom.

REŽIM STRAŠILA AJ PO SMRTI

Isteže, nikoho zorientovaného v domácich pomeroch nemohlo prekvapiť, že Zora Jesenská rezolútne odsúdila inváziu polmiliónovej armády Varšavskej zmluvy do Československa 21. augusta 1968. Čoskoro jej to

spôsobilo fatálne problémy s nastupujúcou normalizačnou mašinériou. Brutálny fyzický atak zo strany policajných zložiek zažila na vlastnej koži v marci 1969 po legendárnom víťazstve československých hokejistov nad Sovietskym zväzom na majstrovstvách sveta v Štokholme. Vzápätí na hrubé násilie voči nevinným ľuďom reagovala textom zverejneným v českom periodiku *Listy* pod názvom *První rázní vystoupení policie Slovenské socialistické republiky*. Brachiálna moc článok propagandisticky využila na autorkinu nechutnú až zvrátenú difamáciu a škandalizovanie, znormalizovaná tlač kydala na Jesenskú tie najodpornejšie vulgarizmy. Netrvalo dlho a jej excellentný preklad Pasternakovho románu *Doktor Živago* „nariadením stiahli z obehu a celý náklad skartovali“. Preklady a iné tituly komunistické úrady z knižníc odstránili a Zora Jesenská bola prvou perzekvovanou intelektuálkou vylúčenou zo slovenskej kultúry, respektíve verejného života. Zlý zdravotný stav, fyzickú aj psychickú vyčerpanosť ešte prehĺbilo ochorenie na leukémiu...

Všemocná Štátna bezpečnosť (ŠtB) mala z Jesenskej panický strach dokonca aj po smrti tejto výnimočnej ženy. Pochovali ju za neskutočných „bezpečnostných“ opatrení na Národnom cintoríne v milovanom Martine. Zbabelý režim prenasledovali obavy, že by pohreb medzinárodne uznávanej osobnosti koncom roka 1972 mohol vyústiť do spontánnej protištátnej manifestácie. Bezohľadnosťou a šikanovaním zakazoval smútiacim ľuďom účasť na poslednej rozlúčke so zosnulou, hermeticky uzavrel všetky prístupové cesty do Martina, exemplárne trestal odvážlivcov, ktorí neuposlúchli príkazy.

Názory, každodenné zvyky, dramatické okolnosti i pozadie úmrtia a pohrebu svojej manželky zobrazil s veľkou emotívnou silou Ján Rozner v rozsiahlom románe s dokumentárno-biografickými prvkami *Sedem dní do pohrebu* (2009). Toto majstrovské literárne dielo, tri roky po jeho vydaní, zdramatizovalo a uviedlo Slovenské komorné divadlo v Martine (2012). Predstavenie sa stretlo s veľkým mediálnym ohlasom, záujmom divákov i kritiky. Apropos, v závere románu, ktorý Rozner venoval ich spoločnému životu, objavíme Jesenskej úvahu *Rozpomienky na margo* z novembra 1962. Text vyšiel v rozsiahlejšej verzii už v spomenutej knihe *Vyznania a šarvátky* (1963). Autorka v ňom pôsobivo hodnotí rodné martinské milieum nielen ako tradicionalistické, ale i podporujúce individuálne zvláštnosti ľudí a novátorstvo v umeleckom úsilí.

SLOVENSKO STRATILO VEĽA

Keď Zora Jesenská slávila šesťdesiatiny (1969), viacerí literárni historici, kritici a publicisti sa doslova predbiehali v ódach na jubilantkine dielo. Jeden z nich napríklad v odborárskom denníku *Práca* tvrdil, že „ženy z rodu s tradíciou jesenskovicov mali iba to, čo si vybojovali a niekedy dokonca vyvzdorovali svojou intelektuálnou energiou“. Iní pisatelia-gratulanti obdivovali jej rozhladenosť, bohatú prekladateľskú činnosť, zásahy do národných osudov či lásku k slovenčine. Uplynuli iba tri roky a správu o Jesenskej úmrtí (skonala 21. 12. 1972 v Bratislave) si zo strachu nedovolili zverejniť tlač, rozhlas ani televízia. Všetci už museli povinne držať krok a poslušne mlčať. Reagovali len exilové médiá v slobodnom svete, podľa ktorých „*Slovensko stratilo veľa. V Zore Jesenskej mnohí stratili svoje svedomie. V nie tak dávnej minulosti, pri smrti ľudí podobných významu Zory Jesenskej, zalkal Hviezdoslav smútkom žalostným, ktorý vkladal do svojich rozlúčkových veršov. Dnes tak už básnik na Slovensku robiť nesmie... Zora Jesenská*

patrila medzi tých duchov, ktorí osvetľovali prítomnosť svojmu ľudu a kriesili jeho nádej na lepšie časy a na vieru človeka v človeka.

To je ten hlavný dôvod, pre ktorý sa skláňame nad jej čerstvým hrobom. A keby prišlo na to, žeby ľudia z mnohotisícového zástupu exulantov mali položiť kyticu kvetov na jej hrob, napriek tomu, že po dlhé roky bola členkou komunistickej strany, spravili by to aj vyslovení antikomunisti, lebo si vedia vážiť človeka, ktorý sa v rozhodnom okamihu postavil na stranu pravdy a slobody svojho ľudu.“

Fragment z pôsobivého nekrológu Imricha Kružliaka, ktorý zverejnila exilová tlač a odznel aj na vlnách Rádia Slobodná Európa, už azda nepotrebuje žiadny ďalší komentár. Výstižne zhodnotil zásluhy statočnej ženy s obdivuhodnou intelektuálnou energiou, ktorú bývalý totalitný režim na dvadsať rokov dôsledne vymazal zo všetkých kartoték knižníc, akoby ani neexistovala. Teraz Zoru Jesenskú vymazávame z pamäti našou vlastnou lahostajnosťou, nezaujmom a povrchnosťou. Žiaľ, uvedené trudné slová platia i o jej milovanom rodnom turčianskom prostredí.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJOV

- BOKNÍKOVÁ, Andrea. 2017. *Potopené duše: Z tvorby slovenských poetiek v prvej polovici 20. storočia*. Bratislava : Aspekt, s. 112 – 143. 978-80-8151-048-9.
- HAMADA, Milan. 1994. *Sizyfovský údel*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, s. 230 – 235. 80-220-0575-4.
- KRUŽLIAK, Imrich. 1975. *Živé stopy*. Cambridge (ON, Kanada) : Dobrá kniha, s. 290 – 295.
- MALITI-FRAŇOVÁ, Eva. 2007. *Tabuizovaná prekladateľka Zora Jesenská*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV – Ústav svetovej literatúry SAV 2007. 208 s. EAN 9788022409544.
- TOMČÍK, Miloš. 1963. Zápas o pravdu v kritickej tvorbe Zory Jesenskej. In *JESENSKÁ, Zora. Vyznania a šarvátky*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, s. 5 – 18.